

АБ ФАЛЬКЛОРНАЙ АСНОВЕ НЕКАТОРЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Фразеалагічны склад сучаснай беларускай мовы багаты і разнастайны. Пра гэта сведчыць «Слоўнік фразеалагізмаў» І. Я. Лепшава [3]. У двухтомным выданні гэтага даведніка змяшчаецца каля 7000 фразеалагізмаў [4]. Гісторыя ўзнікнення кожнага фразеалагізма цікавая, адметная і непаўторная. Што датычыцца спосабаў ўтварэння фразеалагічных адзінак, то яны ўзнікаюць у беларускай мове на аснове ўласнага або іншамоўнага матэрыялу. У навуковай літаратуры вылучаюцца наступныя спосабы фразеалагічнай дэрывацыі: фразеалагасінтаксічны (утварэнне фразеалагізмаў на базе сінтаксічных адзінак у выніку іх пераасэнсавання), эліптычны (утварэнне фразеалагізмаў у выніку скарачэння прыказак), фразеалагічна-лексічны (фразеалагізм утвараецца на базе асобнага слова, у выніку «разгортвання слова ў фразеалагізм») [4, 10].

Спынімся на фразеалагічна-сінтаксічным спосабе ўтварэння фразеалагізмаў. Пэўная частка фразеалагічных адзінак ўзнікла на аснове метафарызацыі свабодных словазлучэнняў, звязаных з рознымі легендамі, павер'ямі, паданнямі. Фразеалагізмы, утвораныя на аснове легенд, па сваёй семантыцы даволі цікавыя і разнастайныя. Самі легенды як жанр вусна-паэтычнай творчасці па тэматыцы дастаткова багатыя, фактычна яны закранаюць ўсе бакі жыцця чалавека, яго стасункі з акаляючым светам. Таму ў залежнасці ад тэматычнай накіраванасці твораў легенды падзяляюцца на «касмаганічныя, этнагенітычныя, заагенітычныя, географічна-тапанімічныя, гістарычныя і гераічныя, апакрыфічныя» [1, 288]. Тэматычны аспект легенд, што сталі асновай для стварэння фразеалагізмаў, шырокі і рознапланавы. Самую шматлікую групу ўтвараюць фразеалагізмы, створаныя на аснове легенд «боскага» паходжання – аб вандраванні Бога і святых па зямлі, аб адносінах да Бога, да Божай волі, да Бібліі. Напрыклад, фразеалагізм *валаамава асліца* са значэннем 'пакорлівы, маўклівы чалавек, які раптам выказаў сваю думку або нязгоду, пратэст', «утво-

раны на аснове біблейскай легенды пра чараўніка Валаама і яго аспіцу, якая, калі гаспадар пачаў біць яе, запратэставала чалавечай мовай, стала ўгаворваць гаспадара, каб ён не ішоў супраць Божай волі і адмовіўся ад намеру выконваць загад маавітанскага цара Валаама» [4, 68]. Біблейскія легенды пакладзены і ў аснову стварэння фразеалагізмаў *плоць ад плоці* 'роднае дзіця' ці 'плён каго-небудзь, чаго-небудзь' (легенда пра стварэнне Евы з Адамавага рабра), *плоць і кроў* 'роднае дзіця' і 'спараджэнне, дзецішча каго-небудзь, чаго-небудзь' (легенда пра стварэнне першых людзей на зямлі), *пучы-водная зорка* 'тое, што накіроўвае чыё-небудзь жыццё, дзейнасць' і 'чалавек, які вызначае чыё-н. жыццё, дзейнасць' (евангельская легенда, паводле якой вешчуны, убачыўшы на небе зорку, якая была знакам таго, што нарадзіўся Ісус, пайшлі шукаць яго, а зорка, якую яны ўбачылі на ўсходзе, ішла перад імі і спынілася над месцам, дзе нарадзілася маленькае дзіця), *гог і магог* 'люты чалавек, які выклікае страх' (легенда пра лютага цара Гога і яго царства Магог, дзе жыў дзікі, бязлітасны народ).

Некаторыя фразеалагізмы сваім узнікненнем абавязаны легендам з грэчаскай ці рымскай міфалогіі. Так, фразеалагізм *дарункі данайцаў* 'каварная паслуга з мэтай прычыніць зло' «сфарміраваўся на аснове легенды з грэчаскай міфалогіі аб узяцці Троі і траянскім кані. Данайцы (грэкі) пасля дзесяцігадовай асады рашылі хітрасцю авалодаць горадам Троя. Яны казалі, што пакідаюць горад, падарылі траянцам вялізнага драўлянага каня і адплылі на суседні востраў. Жрэц Лаакаон не паверыў грэкам і папярэдзіў сваіх суайчыннікаў: «Бойцеся данайцаў, што прыносяць дарункі!» Але траянцы не звярнулі ніякай увагі на гэту перасцярогу, разбурылі частку сцяны і ўцягнулі каня ў крэпасць. Ноччу з каня выйшлі схаваныя там воіны-грэкі, перабілі варту, адчынілі гарадскія вароты і ўпусцілі войска, што вярнулася з вострава. Троя была ўзята і разбурана» [4, 112]. Або выраз *двахаблічны Янус* 'крывадушны чалавек' узнік на аснове легенды з рымскай міфалогіі, паводле якой «Янус – старажытнарымскі бог часу, а таксама пачатку і канца, уваходу і выхаду. На малюнках і скульптурах яго паказвалі з двума тварамі, звернутымі ў супрацьлеглыя бакі. Маладым тварам ён глядзеў наперад, у будучыню, а старым – назад, у мінулае» [4, 116].

Частка фразеалагізмаў ўзнікла на аснове легенд гістарычнага і бытавога характару. Цікавым у гэтым плане з'яўляецца фразеалагічная

адзінка як *Заблоцкі на мыле* 'зусім нічога, нікольні ці амаль нічога, амаль нікольні не (зарабіць і інш.)'. Паводле легенды, «купец Заблоцкі, каб не плаціць пошліны, вырашыў правесці кантрабандай мыла, вымененае за граніцай на жыта, і схаваў яго на дне судна, дзе яно размокла» [4, 427]. Фразеалагізмы *на шчыце* 'пераможаны, з паражэннем', *са шчытам* 'з перамогай, пераможцам' сваім узнікненнем звязаны з легендай пра мужнасць спартанцаў. «Як апісвае старажытнагрэчаскі пісьменнік Плутарх (каля 46-126), адна са спартанскіх жанчын, выпраўляючы сына на вайну, падала яму шчыт і сказала: «З ім ці на ім», г. зн. вярніся пераможцам ці мёртвым. Забітага выносілі з поля бою на шчыце» [4, 258].

Паданні як фальклорны жанр таксама сталі асновай для ўтварэння шматлікіх фразеалагізмаў. У паданнях адлюстроўваюцца самыя розныя бакі жыцця: гістарычныя падзеі, барацьба з іншаземнымі захопнікамі, паходжанне тапанімічных назваў, адносіны паміж людзьмі. Праз гэтую невычэрпную крыніцу можна вывучаць гісторыю і светапогляд народа. Таму невыпадкова яны знайшлі сваё адлюстраванне і ў фразеалогіі. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *брат-сястрыца* 'травяністая трохколеравая расліна сямейства фіялкавых' узнікла паводле народнага падання аб маладой пары, якая, узяўшы шлюб, даведлася, што яны брат і сястра. Не вытрымалі хлопец і дзяўчына такой ганьбы, наладжылі на сябе рукі і іх пахавалі ў адной магіле. А на магіле вырасла трава, якую назвалі «брат-сястрыца». Асновай для стварэння фразеалагічнай адзінкі *дамоклаў меч* 'пастаянная небяспека, неадступная пагроза' стала старажытнагрэчаскае паданне. «Сіракузскі тыран Дыянісій Старэйшы захацеў правучыць аднаго са сваіх прыбліжаных, Дамокла, які зайздросціў свайму ўладару, называючы яго самым шчаслівым з людзей. І вось зайздросніка запрасілі ў тыранаў палац і пасадзілі на трон. Радасць была нядоўгай і перайшла ў страх, бо Дамокл убачыў, што ў яго над галавой вісіць на конскім воласе востры меч. Як растлумачыў Дыянісій, гэты меч – сімвал небяспекі, якая ўвесь час падпільноўвае тырана, знак нетрываласці яго шчасця» [4, 56].

Этымалагічнай асновай некаторых фразеалагізмаў з'яўляюцца і павер'і – «уяўленні, заснаваныя на веры ў існаванне сувязей паміж з'явамі навакольнага свету і лёсам чалавека» [2, 397]. Чалавек заўсёды імкнуўся засцерагчы сябе ад злога, захаваць жыццё, прадказаць будучае. З павер'ямі рознага тэматычнага накірунку звязаны шматлікія фразеалагізмы. Так, асновай стварэння фразеалагічнай

адзінкі *кракадзілавы слёзы* ‘крывадушнае спачуванне, прытворнае шкадаванне’ з’яўляецца старажытнае павер’е, быццам кракадзіл плача, калі з’ядае сваю ахвяру, а паходжанне выразу *адамаў яблык* ‘другая назва кадыка ў мужчын’ абапіраецца на павер’е, згодна з якім «калі біблейскі Адам стаў есці яблык, што дала яму Ева, сарваўшы, насуперак Богавай забароне, з дрэва пазнання дабра і зла, то кавалачак засеў у горле і назаўсёды ператварыўся ў выступ, які як кляймо грэшу перадаецца ўсім мужчынам» [4, 26]. Цесную этымалагічную сувязь з павер’ямі маюць і такія фразеалагічныя адзінкі, як *з лёгкай рукі, лебядзіная песня, няўрокам кажучы, рукой падаць, у сарочцы нарадзіўся, устаць з левай нагі*.

Яшчэ адным спосабам утварэння фразеалагізмаў з’яўляецца эліптычны, г. зн. утварэнне фразеалагічных адзінак у выніку скарачэння прыказак. Як фальклорны жанр прыказкі займаюць асобнае месца ў моўнай скарбонцы. «Гэтыя сціслыя, вытанчаныя выразы выражаюць і захоўваюць шматвяковы гаспадарчы і жыццёвы вопыт народа, яго назіранні і веды аб прыродзе, яго філасофію і мараль, педагагічныя погляды і правілы паводзін, ацэнкі гістарычных падзей і канкрэтных учынкаў чалавека» [5, 11]. Прыказкі сталі асновай для ўтварэння разнастайных у тэматычным плане фразеалагізмаў: *На сярдзітых ваду возяць – вазіць ваду*, ‘абцяжарваць каго-небудзь непасільнай, зневажальнай работай; *За двума зайцамі пагонішся, ніводнага не зловіш – гнацца за двума зайцамі* ‘брацца адразу за некалькі спраў’; *Пакуль гром не грымне, мужык не перахрысціцца – гром грымнуў* ‘узнікла небяспека, пагроза; здарылася бяда’; *Летш сініца ў руках, чым журавель у небе – журавель у небе* ‘аддаленая будучыня, нешта няпэўнае’; *Каб пазнаць чалавека, трэба з ім пуд солі з’есці – з’есці пуд солі* ‘доўга пражыць разам’; *Мая хата з краю, нічога не знаю – хата з краю* ‘каго-небудзь зусім не датычыцца’.

Такім чынам, фальклорныя легенды, паданні, павер’і, прыказкі значна ўзбагацілі фонд беларускай фразеалогіі. Менавіта на іх аснове былі створаны трапныя фразеалагічныя выразы, якія надзвычай упрыгожваюць і ажыўляюць мову, надаюць ёй большую выразнасць і яркасць, з’яўляюцца добрай ілюстрацыяй асаблівасцей нацыянальнай ментальнасці.

Літаратура

1. Беларуская народна-паэтычная творчасць / В. К. Бандарчык, К. П. Кабашнікаў, М. Р. Ларчанка [і інш.] Пад агульнай рэд. М. Р. Ларчанкі. Мінск, 1979.

2. Беларуская вусна-паэтычная творчасць / К. П. Кабашнікаў, А. С. Ліс, А. С. Фядосік [і інш.]. Мінск, 2000.

3. *Лепешаў І. Я.* Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. Мінск, 2008.

4. *Лепешаў І. Я.* Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. Мінск. 2004.

5. Малыя жанры. Дзіцячы фальклор / Т. В. Валодзіна, А. І. Гурскі, Г. А. Барташэвіч, К. П. Кабашнікаў; навук. рэд. А. С. Фядосік. Мінск, 2004.